

ONİMLƏRİN SOSİOLİNGVİSTİK VƏ PSİXOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Zülfiyyə MUSAVİ*

Xülasə: Məqalədə onimlərin öyrənilməsində sosio- və psixolingvistik yanaşmanın tətbiq edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır, bu da lingvistik biliklərinin emalı prosesi zamanı dil şüurunun problemlərini daha dərinədən başa düşməyə imkan verir. Tədqiqat müxtəlif diskurslarda presedent (tanınmış) adlarının təhlili nümunələri ilə izah olunur. Məqalədə təqdim olunan nümunələr göstərir ki, xüsusi adlar yalnız nominativ vahidlər deyil, həm də emosional və ideoloji yüklü elementlərdir. Onların qavranılması fərdi və kollektiv dəyər sistemləri ilə sıx bağlıdır. Bu da öz növbəsində, onomastik təhlillərin təkcə dilçilik deyil, həm də psixoloji və sosioloji aspektlərdən tədqiq olunmasını vacib edir. Sosio- və psixolingvistik yanaşma yalnız mental ifadələrin deyil, həm də mətnin niyyətini müəyyənləşdirmək üçün lazım olan dəyər istiqamətləri və emosiyaların öyrənilməsini nəzərdə tutur. Çətinlik ondadır ki, eyni niyyətli mətnin bir onimi kommunikantlarda onların dəyər istiqamətlərinə görə müxtəlif emosiyalar doğura bilər.

Açar sözlər: *Onomastika, onimlərin sosial və psixolingvistik təhlili, fon bilikləri, psixolingvistik manipulyasiya.*

Sociolinguistic and Psycholinguistic Analysis of Proper Names

Abstract: The article substantiates the need to apply a socio- and psycholinguistic approach to the study of onyms, which allows a deeper understanding of the problems of linguistic consciousness in the process of processing linguistic knowledge. The study is illustrated by examples of the analysis of precedent names in various discourses. The examples presented in the article demonstrate that proper names are not merely nominative units but also elements carrying emotional and ideological connotations. Their perception is closely linked to individual and collective value systems. This, in turn, underscores the necessity of examining onomastic analyses not only from a linguistic perspective but also from psychological and sociological aspects. The socio- and psycholinguistic approach involves the study of not only mental representations, but also value orientations and emotions necessary to determine the intention of the text. The difficulty lies in the fact that the same intentional aspect of the text with the same name can cause different emotions in communicants, depending on their value orientation.

Key Words: *onomastics, socio- and psycholinguistic analysis of onyms, background knowledge, psycholinguistic manipulation*

Giriş

Onomastika materialları, o cümlədən toponimiya materialları, dilin tarixini, coğrafiyanı, xalqın sosial-mədəni həyatını həm keçmişdə, həm də indiki dövrdə öyrənmək üçün qiymətli mənbə təşkil edir. Lakin indiki dövrdə dilçilikdə onomastikanın sosiolingvistik və psixolingvistik, həmçinin pragmatik aspektlərdə sisteməlik tədqiqatları, demək olar ki, aparılmamışdır. Bu da seçdiyimiz mövzunun *aktuallığını* müəyyən edir. Konnotativ toponimlərin qavranılması və müxtəlif respondent kateqoriyalarında onların dil şüurundakı təəssüratlarının aşkar edilməsi *aktualdır*, çünki bu, fərqli yaşda və / və ya fərqli sosial mövqedə olan kommunikasiya iştirakçıları arasında baş vermiş semantik dəyişikliklərin müxtəlif anlaşılması və ya anlaşılmaması nəticəsində yaranan dil münasibətlərinin qarşısını almağa imkan verəcəkdir.

Xüsusi adlar, mətnin sosiolingvistik, psixolingvistik və pragmatik baxış bucağından mühüm rol oynayır, müzakirə edilən hadisələri məkanla və obyektə (*toponimlər* vasitəsilə) əlaqələndirir və bu hadisələrin iştirakçılarını (*antroponimlər* vasitəsilə) göstərir.

Bu tədqiqatın aspektləri, antropomimik/toponimik nominasiya sistemini təşkil edən ən vacib situasiya kontekstinin amillərinin təhlilini: tarixi hadisələr, yerli hadisələr, gündəlik həyat, mədəni-estetik, eləcə də insanların fəaliyyətlərini nəzərdə tutur. *Xüsusi adların pragmatik komponenti çox vaxt idraki və hətta semantik komponentlərə nisbətən üstünlük təşkil edir.*

I. Onimin pragmatikasının təhlil üsulları və toponimik assosiasiya

Xüsusi adın pragmatikasının öyrənilməsinin üç əsas istiqaməti müəyyən edilmişdir: 1) onimin semantikasında pragmatik komponentin müəyyənləşdirilməsi; 2) müəllif və

* Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Dilçilik İnstitutunun Sosiolingvistika və psixolingvistika şöbəsinin aparıcı elmi işçisi; zulya_student@mail.ru

adresatın münasibətlərinin, habelə adın verildiyi şərtlərin təhlili; 3) onimin ən yaxın və sonrakı kontekstlə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi.

1) Onimin semantikasındakı pragmatik komponentin müəyyənləşdirilməsi istiqamətinin əsas anlayışı «onomastik konnotasiya»dır (yəni əlavə üslubi-pragmatik mənadır). Onomastik konnotasiyanın aktualaşdırıcıları, bir tərəfdən, onimin özünün daxili formasından asılı olmayaraq sosial, mədəni, tarixi və ya emosional fondur (bilikləridir), digər tərəfdən onimin yaradılmasında əsas götürülmüş sözün mənasının konnotativ komponentləridir.

Onomastik mənanın aktualaşdırıcıları onimləşmə və ya transonimləşdirmə nəticəsində onimlərin əmələ gəldiyi sözlər və ifadələr də ola bilər. Bir qayda olaraq, bunlar onomastik alt sahələrin ətrafını təşkil edən xüsusi adlardır. Məsələn, *Teymurləng* ləqəbi, *Xətai* təxəllüsü, «*Xudayar*» təsnifatının adı, «*Xarıbülbul*» festivalının adı və s. konseptual olaraq yüklənməyə bilməzlər, uzun müddət fəaliyyət göstərsələr də daxili forma və fon biliklərini qoruyacaqlar. Əvvəlcə bu onimlərin əsasını təşkil edən həqiqi və ya süni şəkildə yaradılan nominativ vahidlərin semantikasındakı mövcud olan konnotativ komponent şüurlu şəkildə kontekst tərəfindən qorunur və saxlanılır, əks halda onlar əsas nitq və sosial funksiyalarını (məlumatlandırıcı, səciyyələndirici, reklam, xatirə və s.) yerinə yetirə bilməyəcəklər. Etnolinqvistik (və ya pragmatik) aspektdə qeyd etmək olar ki, azərbaycanlılarda qızlara verilən dəyər özünü şəxs adlarında da göstərir: *Brilyant, Almaz, Firuzə, Həcər, Yaqut, Mirvari* və s.

Bu cür tədqiqatlar hazır məhsulda - xüsusi adda əks olunan adlandırma subyektinin müxtəlif propozisiya (təklif) münasibətlərini müəyyənləşdirməyə yönəlmiş komponentli təhlil metodlarından istifadə etməklə aparılır. Bu metod müqayisəli metod və kəmiyyət hesablamalarının üsulu ilə birlikdə onimin semantikasındakı ümumi və milli spesifik pragmatik komponentləri ayırmağa imkan verir.

2) Müəllif və adresatın münasibətlərinin, habelə adın verildiyi şərtlərin təhlili adlı ikinci istiqamətdə onimlər təbii nominativ mühitdə araşdırılır. Bu istiqamətin əsas anlayışları «nominativ vəziyyət», «adlandırılan obyekt», «adı çəkilən subyekt»dir. Təhlil nəticəsində dəyişkən onomastik dəbin əlamətləri müəyyən edildi: konkret tarixi mühit, müasirlik, nümayişkarlıq, oyun, dövrilik.

Adresatın öz adını qavramasının səthi səviyyəsinin təhlili sərbəst assosiativ təcrübədən istifadə etməklə aparılır. Bizim dövrümüzdə adresatın reaksiyası bir çox hallarda *qiymətləndirməni* ehtiva edən və beləliklə onimin *perlokutiv* təsirini qiymətləndirməyə imkan verən metadil ifadələri şəklində açıqlanır və təqdim olunur.

1. Məsələn, Azərbaycanda *Atatürk* adının körpələrə verilməsi qadağasının aradan qaldırılması. 2024-cü ildə Azərbaycanda bir körpəyə Atatürk adı verilib. Bu barədə News24.az saytına ədliyyə Nazirliyindən məlumat verilib, Modern.az xəbər verir (<https://news24.az/175790-azerbaycanda-bu-ada-qoyulan-qadaga-goturuldu.html>).

Bu, son 10 ildə Azərbaycanda *Atatürk* adı verilən ilk körpədir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda rəsmi idarələr uzun müddət yeni doğulmuşlara Atatürk adını qoymağa qadağa qoymuşdu. 2014-cü ildən etibarən buna icazə verilmirdi. Bu qadağa qeyri-rəsmi şəkildə tətbiq olunurdu. Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası, Türkiyə hökumətinin bir neçə il əvvəl Azərbaycan tərəfinə müraciət edərək bu adın verilməməsini xahiş etməsi səbəbindən həmin adın veriləcəyini qadağan etmişdi. Müraciətdə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün tarixi şəxsiyyət kimi hörmətini nəzərə alaraq, bu adın yeni doğulmuşlara verilməməsi xahiş olunmuşdu. Görünür, qeyri-rəsmi qadağa artıq aradan qaldırılıb.

3) Onimin ən yaxın və uzaq kontekstlə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi adlı istiqamətdə tədqiqatlar onimlərin funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, yəni xüsusi adın ən yaxın və sonrakı kontekstlə qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə yönəlmişdir.

Onimlər müəllifin müxtəlif illokutiv fikirlərini həyata keçirmək potensialına malik olan çoxfunksiyalı xarakter əlamətləri kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Məsələn, fərqli

vəziyyətlərdə istifadə olunan eyni adın fərqli variantları bir insanı qısa və dəqiq xarakterizə edə bilər. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev* fərqli kontekstlərdə həm *dövlət başçısı*, həm *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı*, həm *Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri* kimi göstərilir. Məsələn, “...*Yeri gəlmişkən, bu il yanvarın 29-da Heydər Əliyev Mərkəzində “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunan konfransda dərin məzmunlu nitq söyləyən Prezident İlham Əliyev məxsusi olaraq xatırlatmışdı ki, birinci proqramın qəbul edilməsi tarixi hadisə idi*” (“Respublika” qəzeti, 25.12.2018, s. 6). İnformativlik baxımından azərbaycandilli qəzetlərdəki adlar daha əhatəlidir.

Beləliklə, xüsusi adların pragmatik və təbiəti haqqında daha dəqiq məlumatlar konkret kommunikativ vəziyyətlərdə fəaliyyət göstərən müəyyən bir kateqoriyanın onimlərinin təhlili ilə əldə edilə bilər.

Aşağıda istinad etdiyimiz qəzet mətnində *ümumi adların xüsusiyyəti və xüsusiyyətdən də ümumiyyə keçməsinin* şahidi oluruq: “*Canımızdan gedən canlar, canlarımızdan axan qanlar Vətən torpağında yenidən dünyaya qovuşdu. Mübarizlər, Poladlar, Xudayarlar, Cəbrayılar azad və bütöv Azərbaycana çevrildilər. Bütün şəhidlərimizin müqəddəs ruhları qarşısında baş əyirik!*”(Xudayarla birlikdə Vətən nəğməsini oxuyan Mübariz və Polad...: URL: <https://oxu.az/society/532511> 27.09.2021). Aşağıdakı qəzet başlığı da fikirlərimizi təsdiqləyir: “*Mübarizlər, Poladlar, Vətəni düşmən tapdağında qala bilməz, Böyük Qayıdış uzaqda deyil!*” (Mübarizlər, Poladlar Vətəni düşmən tapdağında qala bilməz, Böyük Qayıdış uzaqda deyil! URL: <https://ikisahil.az/post/mubarizler-poladlar-veteni-dushman-tapdaginda-qala-bilmez-boyuk-qayidish-uzaqda-deyil>). Xüsusi adların ümumi adlara keçməsinin zəruri şərti həmin dil kollektivinin (və ya heç olmasa, mikrokollektivinin) bütün üzvləri arasında *xüsusi adın tanınmasıdır*.

Qəzetdə şəxs adları həm obyekt adlandırmaq, həm də verilmiş obyekt xarakterizə etmək və ya qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. *Şəxs adları denotativ və konnotativ olaraq fəaliyyət göstərə bilər*. Başqa bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, *şəxs adları ana dilində danışanlara geniş məlumdur və müxtəlif kontekstlərdə kifayət qədər yüksək reproduksiya tezliyi ilə xarakterizə olunur*.

Qəzet mətnlərində rast gəlinən “*xüsusi adın apellyativ keçməsi*” transformasiya konstruksiyaları dil ilə təfəkkürün dinamikasının ən mühüm meyillərindən birinin kiçik modelidir: xüsusi adlarının ümumi adlara keçməsinin zəruri şərti həmin dil kollektivinin bütün üzvləri arasında xüsusi adın *tanınmasıdır*. Belə hallara əsasən Azərbaycan dilində olan qəzet mətnlərində rast gəlinir. Məsələn, Xirosima – atom bombasının atılması nəticəsində dağıdılmış şəhərdir. *Ağdamı da Xirosima* adlandıranda onu dağıdılmış, viran qalmış şəhər kimi nəzərdə tuturlar; Xirosima ümumi ismə çevrilir: «*İkinci Xirosima*» adlanan «Ruh şəhəri» - *Ağdam*. Azərbaycandakı diplomatik korpusun nümayəndələri, xarici jurnalistlər *Ağdamı Xirosima* ilə müqayisə edərək erməni vəhşiliyini, barbarlığını, qəddarlığını XXI əsrin faciəsi adlandırıblar” (İki sahil qəzeti, 13 may, 2022).

Xüsusi adların struktur-semantik dəyişməsi üsulları arasında parafraz – presedent mətn elementinin presedent adla (yəni hamıya məlum olan adla) əvəz edilməsi qeyd edilir: *Azərbaycanın konservatoriyası – Şuşa; Azərbaycan – Odlar yurdu, Ağdam – ruhlar şəhəri; Ermənistan – Hayastan* və s. “Prezident İlham Əliyev ən qısa zamanda “*ruhlar şəhəri*”ni cənnətə çevirəcək və *Ağdamın* yaraları tam sağalacaq” (“Azərbaycan” qəzeti, 05 Aprel 2022). Qarabağın erməni qəsbkarlarından tam azad olunmasından sonra oradakı şəhər adlarının işlənməsi intensivləşmişdir.

Bəzən dil oyunu da müşahidə olunur: “*Xan öz Xankəndinə qayıtdı*” (Xan Xankəndinə qayıtdı: 2019 və 2023-cü ilin VİDEO görüntüləri. URL: https://www.sportinfo.az/idman_xeberleri/hadise/187437.html).

«*Toponimin obrazı*» *kategoriyasının sosio-mədəni mənası (məsələn, şəhərin obrazı) toponimin və ya şəhərin dəyərli əks olunması və qavranılmasıdır ki, bu da reallığın qiymətləndirilməsini mütləq komponent kimi nəzərdə tutur.*

Bugün artıq sübut edilməyə ehtiyacı olmayan bir tezis var ki, kütləvi informasiya vasitələri müəyyən bir ideologiyanın yayılmasında mühüm rol oynayır və ərazinin imicinin formalaşması və transformasiyasında əhəmiyyətli yer tuturlar.

Şəhər imicinin təhlili üçün hazırlanmış yanaşmalardan biri ənənəvi funksional üslubiyyətə aiddir və *qiymətləndirici və yanlış (kvazi) qiymətləndirici komponentlərin aşkar edilməsini nəzərdə tutur.* Təhlil qiymətləndirmə növünə (müsbət, mənfi) və onlara aid edilən qiymətləndirmələrlə mövzu blokları üzrə aparılır. Bu metod, şəhər imicinin əhəmiyyətli komponentlərini aşkar etmək üçün alət kimi də istifadə oluna bilər, çünki, əgər sosioloji məlumatlara əsaslanaraq, şəhər mühiti və ya şəhər həyatının sahələri şəhər sakinləri üçün müəyyən bir dəyər daşıyır.

İnsanın daxili, verbal və qeyri-verbal mədəniyyət haqqında ən dolğun təsəvvürə *assosiativ eksperiment* vasitəsilə malik olmaq mümkündür. Keçirilməsinin nisbi asanlığı, metodikanın işlənilib hazırlanması, eksperiment iştirakçılarının sayının məhdud olmaması, əldə edilən məlumatların şərhə və tətbiqi üçün müxtəlif imkanlarla birləşir.

Şəxsiyyət və nitq davranışının fərdi xüsusiyyətlərinin *assosiativ metodikalar vasitəsilə* tədqiqi etibarlılığı, standart, norma və onun dəyişkənliyi barədə əldə edilən məlumatların genişliyi ilə təmin edilir. Toponimik assosiasiyalar əsasında insanın nitq davranışının stereotipləri və fərdi strategiyalarının tədqiqinin nəzəri əsaslandırılması, verbal assosiasiyaların təbiətini və insanın və öz ana dilini sistematik şəkildə öyrənməyə başlayan uşağın dil kompetensiyasının xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə araşdırmağı nəzərdə tutur.

Hər hansı bir regionun toponimiyasının (topoqrafik obyektlərin adlarının cəmi) təhlili zamanı tədqiqatçının qarşısında bu və ya digər toponimin fəaliyyət müddətinə dair suallar yaranır, xüsusən də başqa dilli mühitdə. Dilin leksik sistemindəki əlaqələri anlamaq üçün psixolinqvistik dəyərli məlumatlar verə bilər, çünki onun tədqiqatının əsas obyekti nitq fəaliyyətinin mexanizmləridir, yəni danışmaq və qavrayış prosesləridir. Psixoloqlar iddia edirlər ki, reallığın qiymətləndirilməsi insanın nümayəndəlik sistemlərinin iştirakı olmadan baş vermir, və hər bir insanda ən yüksək qiymətləndirilən bir reprezentativ sistemi mövcuddur ki, bu sistem digər sistemlərdən daha çox istifadə olunur və insan öz təcrübəsini təşkil etmək üçün bunu seçir. Bu ən yüksək qiymətləndirilən sistem isə nitqdə istifadə olunan predikatların dinlənilməsi ilə tez bir zamanda müəyyən edilə bilər.

Assosiativ eksperimentlər təsdiq edir ki, dil işarələrinin semantik məzmunu psixolinqvistik əsaslara malikdir. Coğrafi adın işlədilməsi zamanı daxili formanın aydınlığı mütləq deyil, çünki tarixən adın tərkib hissələrinin morfoloji sadələşməsi baş verə bilər.

II. Onimlərin sosiolinqvistik və psixolinqvistik təhlili

Müasir elmin vəziyyəti, müasir elmi paradigma, mütləq şəkildə, linqvistik vahidlərin öyrənilməsinə kompleks, integrasiyaedici yanaşmanı tələb edir. XX-XXI əsrlərdə diskursun (verbal şəkildə ifadə olunan nitq-düşüncə fəaliyyətidir ki, bu, prosesin və nəticənin cəmi kimi təqdim olunur və iki tərəfi var: birbaşa linqvistik və ekstralinqvistik) və kommunikasiya təhlilində linqvokoqnitiv və sosio- və psixolinqvistik yanaşmalar formalaşdı. Müasir linqvistik düşüncə mərhələsi tədqiqatçılardan yalnız dil sisteminin öyrənilməsinə deyil, həm də nitqin canlı proseslərinin təhlilini koqnitiv linqvistik ideyaları ruhunda, dil sisteminin koqnitiv sistemlə və nitq-düşüncə prosesləri ilə əlaqələrində öyrənilməsinə tələb edir.

Dilçilər qeyd edirlər ki, presedent adlar (yəni dil daşıyıcılarına məlum olan adlar) koqnitiv bazanın əsas (nüvə) elementləri olub, bu baza həmin dilin bütün daşıyıcılarının bilik və təəssüratlarının cəmi olaraq formalaşır.

Aşağıdakı nümunədə *psixolinqvistik manipulyasiya* aydın şəkildə görünür. Adların seçilməsinin amillərindən biri, xoşagəlməz assosiasiyalardan qaçmaq istəyidir.

Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan dünyaya ölkəsinin adını düzgün yazmağı xatırlatdı. Yaxın vaxtlara qədər Türkiyə istehsalı olan ixrac məhsullarında *Made in Turkey* möhürü var idi.

2. Ancaq "*Turkey*" – bu, Türkiyənin etnoniminin ingilis dilində yazılışdır, halbuki 1928-ci ildə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçidindən sonra ölkə "*Türkiye*" adlandırılmağa başlanıb (<https://theconversation.com/why-does-turkey-want-other-countries-to-start-spelling-its-name-turkiye-199390>; <https://rg.ru/2021/12/05/turcia-pomeniala-svoe-oficialnoe-nazvanie-na-latinice.html>). Bundan əlavə, ingilis dilində "*turkey*" sözünün mənası belədir: 1) hinduşka; 2) jarqonda – uğursuzluq, iflas. Göründüyü kimi, bu, çox da xoş olmayan psixolinqvistik assosiasiyadır.

Türkiyə hökumətinin rəsmi qəzeti olan Resmi Gazetədə dərc olunan sərəncama əsasən, «*Türkiye*» ifadəsi ən yaxşı şəkildə Türkiyə millətinin mədəniyyətini, sivilizasiyasını və dəyərlərini təmsil və ifadə edir. Bu kontekstdə biz ixrac məhsullarımızda "*Made in Türkiye*"ni "*Made in Turkey*" yerinə istifadə edirik. Beynəlxalq ticarətdə ölkənin qururu olan məhsullarımız dünyaya "*Türkiye*" sözü ilə təqdim olunacaq.

Bundan əlavə, «*Türkiye*» adı indi bütün Türkiyə rəsmi sənədlərində, o cümlədən xarici dövlətlərlə yazışmalarda istifadə olunacaq, əvvəlki dövrlərdə isə müxtəlif etnonimlər, məsələn, *Turkey*, *Turkei*, *Turquie* kimi adlar istifadə edilirdi. Əgər bu qayda qəzetlərdə yerinə yetirilməzsə, bu, diskreditasiya hesab olunacaq. «*Turkey Today, Türkiye tomorrow: U.N. okays country's request for change*» (The Washington Post, June 2, 2022).

Ölkənin adının dəyişdirilməsi, Ankaranın Türkiyənin beynəlxalq səviyyədə nüfuzunu artırmaq məqsədilə həyata keçirdiyi ümumi tədbirlər kompleksinə uyğundur.

Toponimik assosiasiya, toponimin mənasını təşkil edən anlamların inteqrasiyası və transformasiyası baş verdiyi, yəni toponimin semantik sahəsinin formalaşdığı yaradıcı şərh prosesinin nəticəsidir.

Frazeologizmlər və ya toponimlərin qeyd edildiyi ifadələr tez-tez mənfi cəhətləri vurğulamaq üçün istifadə olunur. Belə assosiasiyalar çox vaxt cəmiyyətin kollektiv təcrübəsini, stereotipləri və dəyərlərini əks etdirir və istifadə olunduğu cəmiyyətdə formalaşır. Onlar, dil daşıyıcılarının dünyaya dair mənəvi xəritəsini formalaşdırmağa kömək edir və real yerlərin qavranışına təsir göstərir, bəzən onlara birtərəfli, daha çox mənfi obrazlar yapışdırır.

Belə mənfi qavrayış nümunələrini Azərbaycan cəmiyyətində də tapmaq mümkündür. Uzeyir Hacıbəylinin "O olmasın, bu olsun" əsərindən bir parça təqdim edirik: «İndi mən papağı nə cür qoyum ki, qızın xoşuna gəlsin: hərgah belə qoysam (gəc qoyur). Onda qız qorxar, elə bilər ki, *Bakı qoçusuyam*. Əgər belə qoysam (gözünün üstünə qoyur) onda da qız ürkər, elə bilər ki, *Qarabağın pambıq bəylərindənəm*. Hərgah bu cürə qoysam (lap dala qoyur) onda qızın məndən zəhləsi gedər, elə bilər ki, *Gəncə qumarbazıyam*. Əgər belənçik qoysam (təpəsinə qoyur) onda da *Şamaxı lotusuna* oxşaram. Bəs nə tövr qoyum? Hamısından yaxşısı budur ki, başıaçıq oturum, onda qızın xoşuna gələr, elə bilər ki, obrazavannıyam». Uzeyir bəy böyük bir dahi idi. Çünki əsərində etnik *genoqrafiya* kimi mürəkkəb bir elmi məsələ əks olunub, bu da insanın doğulduğu mühitin onun şəxsiyyətinə təsirini göstərir. Bircə şlyapanın hərəkəti ilə şəxsi xarakter çox gözəl bir şəkildə ona aid olduğu mühitlə assosiasiya olunur. Psixolinqvistik tədqiqatlar, onimlərin yaddaş, diqqət, qavrayış və identifikasiya kimi koqnitiv proseslərə necə təsir etdiyini başa düşməyə yönəlib.

Onimlər, xüsusilə yaxşı tanınan və mədəni cəhətdən əhəmiyyətli olanlar, beynin uzunmüddətli yaddaş və emosiyalarla əlaqəli müəyyən sahələrini aktivləşdirir. Onlar, məkan, insanlar və s. haqqında məlumatları strukturlaşdırmağa kömək edərək, mürəkkəb adların yaddaşda saxlanmasını və qavranılmasını asanlaşdırır.

Azərbaycanlılarda psixolinqvistik assosiasiyaları aşkar etmək üçün maraqlı nümunələr mövcuddur.

Məsələn,

videodan

(<https://www.facebook.com/100047269320024/posts/pfbid0231brh25FUbWmGfHvTwsdcvz>

KaR7PUvD4db5ajnSWVpewk3JFcP3cmsD63vtUWfmPl/?app=fbl) başa düşmək olar ki, əksər azərbaycanlılar «şəhər» sözünü yalnız *Bakı şəhəri* ilə əlaqələndirirlər. Həmçinin, adi insanlar «*şəhərə çıxırlar*», zənginlər isə «*şəhərə düşürlər*».

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin məşhur şüarı «*Qarabağ Azərbaycandır!*» sadəcə siyasi, strateji və ya hərbi manifest deyil. Hər gün, həm Respublikada, həm də onun hüddudlarından kənarda təkrarlanan bu məşhur şüar, qeyri-azərbaycanlıların şüurunda tarixi və düzgün reallığı müəyyən edir. İnsanlar bu həqiqəti dərk etməli və onu yaxşıca yadda saxlamalıdır!

“*Qarabağ Azərbaycandır!*” şüarı, ikinci Qarabağ müharibəsi ilə əlaqədar olaraq, ilk dəfə Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Valday” Beynəlxalq Müzakirə Klubunun plenar iclasında səsləndirilib – *Qarabağ Azərbaycandır!* Öz çıxışında Ali Baş Komandan Ermənistanın Baş nazirinin “Qarabağ Ermənistanın tərkib hissəsidir və nöqtə” bəyanatının yanlış olduğunu vurğulayıb və qeyd edib: “*Qarabağ – tarixi, əsl Azərbaycan torpağıdır. BELƏLİKLƏ, QARABAĞ – AZƏRBAYCANDIR VƏ NİDA İŞARƏSİ!*”

Buradakı nida işarəsi 2020-ci ilin sentyabr ayında başlanan həyəcanlı və vacib anlara işarə idi. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən səsləndirilən bu ifadə, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı şüara çevrildi.

Qəzet mətnlərində toponimlərin çox olmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, media diskursunun predmeti, bir qayda olaraq, həmişə məkan koordinatlarına malik olan sosial cəhətdən şərtlənmiş insan fəaliyyətidir. Buna görə də “hərəkət yerinin göstəricisi” kimi publisistik mətn - nə? harada? nə vaxt? suallarını tam əhatə edir.

Beləliklə, onimlərin təhlilinə dair sosio- və psixolinqvistik yanaşma müasir elmi biliklərin əlamətidir; bu yanaşma gələcəkdə daha da genişləndirilməli və hərtərəfli araşdırılmalıdır.

III. Toponimlərin dəyişməsinin sosiolinqvistik səbəbləri

Azərbaycan toponimləri dilçilər tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007; Əhmədov, 1991; Əsgərov, 2005; Hacıyeva, 2008; Həqiqətin onomastikası, 2021; Məmmədov, 1993; Məmmədov, 2007; Verdiyev, 2010). Lakin, təəssüf ki, bunlar arasında toponimlərin qavranılmasında sosio- və psixolinqvistik assosiasiyalarla bağlı işləri tapmadıq.

Məlumdur ki, indiki Ermənistan ərazisi qədim Azərbaycanın torpağıdır. Və Ermənistanın ərazisinə aid olan əksər toponimlər Azərbaycan mənşəlidir. Lakin sonradan Azərbaycanın etnik tarixi haqqında yaddaş dəyişdirilmişdir. «“*Həqiqətin onomastikası*”. *İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması*» (Həqiqətin onomastikası, 2021). Bu kitabda 1600 dağıdılmış kənd və yaşayış məntəqələrinin adları, oronimlər, hidronimlər, yaylaqlar və qışlaqların adları toplanmışdır. Məsələn, Gümrü. Bəzi mənbələrdə bu söz Gömrü variantında da rast gəlinir. O, qədim etnonim olan və türkmən mənşəli kimyirilərdən götürülüb. 1837-ci ildə adı Aleksandropol adlandırılıb. 1924-cü ildə Leninkan, 1991-ci ildə Kumayrı, 1992-ci ildə isə Gümrü adlandırılıb. 1988-ci ildə isə azərbaycanlılar oradan deportasiya olunublar.

Kitab, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tövsiyələri əsasında hazırlanmışdır. Bu, intensiv araşdırma işinin nəticəsi olan və Ermənistanın vandallığının və saxtakarlığının ən parlaq nümunələrindən birinə – müasir Ermənistan ərazisində tarixən yaşayan azərbaycanlı türklərinin izlərini silmək məqsədilə 1600-dən çox toponimin kütləvi şəkildə dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması, həmçinin yer üzərində bir çox yaşayış məntəqələrinin məqsədli şəkildə məhv edilməsinə həsr olunmuş kitabdır.

Kitabın ideya müəllifi Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik Kamal Abdulladır, müəlliflər isə filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim Bayramov və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nazim Mustafadır.

Kitab, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi, Bakı Multikulturalizm Mərkəzi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Azərbaycan Dillər Universitetinin birgə əməkdaşlığının məhsuludur.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (BBMM) 2023-cü ildə “*Həqiqətin onomastikası -2. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur*” adlı kitabı nəşr edib (Həqiqətin onomastikası, 2023).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İlham Əliyevin tövsiyələri əsasında hazırlanan kitabda, 1988-ci ilin fevralından etibarən Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrindəki oykonimlər, oronimlər və hidronimlər haqqında ensiklopedik məlumat təqdim olunur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin toponimləri, linqvistik, tarixi və coğrafi nöqteyi-nəzərdən araşdırma obyektini kimi öyrənilmiş və bu ərazilərin etnotoponimlərinin areal izahı aparılmışdır. Kitab, Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun qədim türk-oquz torpaqları olduğunu təsdiq edən etibarlı faktlarla zəngin bir mənbədir.

«Həqiqətin onomastikası -2. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur» kitabının müəllifləri Nazim Vəlişov və Tahir Kərimlidir; layihənin rəhbəri isə BBMM-nin İdarə Heyətinin sədri, Xalq yazıçısı, akademik Kamal Abdulladır. Layihənin icraçı direktoru Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin icraçı direktoru Rəvan Həsənovdur, elmi redaktoru isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi, Coğrafiya kafedrasının professoru, fəlsəfə doktoru Natiq Babayevdir. Kitabın redaksiya heyətinə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunun Türk dili şöbəsinin əməkdaşı, filologiya elmləri doktoru Aysel Qəribli də daxildir. Kitabda, həmçinin, indiki Ermənistan ərazisində vaxtilə mövcud olmuş Azərbaycan mənşəli toponimlərin xəritəsi də təqdim olunub.

Hal-hazırda bəzi köhnəlmiş alman adları nüfuzlu hesab edilir. Məsələn, Şəmkir ərazisində *Annafeld* adında restoranlar və otellər mövcuddur. (*Annafeld* – keçmişdə bu ərazidə yerləşən alman köçkünlərinin koloniyası olub).

Son dövrlərdə Türkiyə ölkə adının xarici mənbələrdə yazılışının dəyişdirilməsi, bunun daha autentik türk dilinə uyğun olması ilə əlaqədardır yoxsa başqa bir səbəb var? 2022-ci ilin iyun ayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Türkiyə hökumətinin Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın müraciətini nəzərə alaraq, ingilisdilli dünyada "Turkey" olaraq tanınan ölkənin adının "Türkiye" olaraq dəyişdirilməsinə razı oldu. 2023-cü ilin yanvarında isə ABŞ Dövlət Departamenti də bu tələb olunan dəyişiklikləri öz yazılı sənədlərinə daxil etməyə razı oldu.

Nəticə

Onomastika sahəsində aparılan sosio- və psixolinqvistik tədqiqatlar xüsusi adların dildə və cəmiyyətdə necə qəbul edildiyini və onların linqvistik şüuruna təsirini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Onimlərin semantik və pragmatik aspektləri onların müxtəlif sosial və tarixi kontekstlərdə necə istifadə olunduğunu və qəbul edildiyini göstərir. Bu yanaşma, dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqəni açıq şəkildə ortaya qoyur və onomastik vahidlərin fərqli diskurslarda necə işlədiyini izah etməyə imkan verir.

Məqalədə təqdim olunan nümunələr göstərir ki, xüsusi adlar yalnız nominativ vahidlər deyil, həm də emosional və ideoloji yüklü elementlərdir. Onların qavranılması fərdi və kollektiv dəyər sistemləri ilə sıx bağlıdır. Bu da öz növbəsində, onomastik təhlillərin tək cə dilçilik deyil, həm də psixoloji və sosioloji aspektlərdən tədqiq olunmasını vacib edir.

Beləliklə, onimlərin sosio- və psixolinqvistik təhlili müasir elmi biliklərin mühüm aspektidir və bu sahədə aparılan tədqiqatların daha da genişləndirilməsi zəruridir. Xüsusi adların dilin struktur-semantik sistemindəki funksional rolu və onların cəmiyyətin dil şüurundakı yeri gələcəkdə daha ətraflı tədqiq olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

“Azərbaycan” qəzeti, 05 Aprel, 2022.

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, 2007, 456 s.

- Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991, 217 s.
- Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 485 s.
- Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 2008, 200 s.
- Hacıyeva Q. Ə., Dilimiz, tariximiz, yaddaşımız. Bakı, 2008, Araz, 200s.
- Həqiqətin onomastikası. İndiki Ermənistan Respublikasının ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması. Bakı. Şərq-Qərb, 2021. - 464s.
- Həqiqətin onomastikası: İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə coğrafi və tarixi adların dəyişdirilməsi - saxtalaşdırılması cəhdləri. Bakı: Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Cild 2: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur. Bakı: Maxofset, 2023. - 502 s.
- Xan Xankəndinə qayıtdı: 2019 və 2023-cü ilin VIDEO görüntüləri. URL: https://www.sportinfo.az/idman_xeberleri/hadise/187437.html
- Xudayarla birlikdə Vətən nəğməsini oxuyan Mübariz və Polad.... URL: <https://oxu.az/society/532511> 27.09.2021
- İki sahil qəzeti, 13 may, 2022.
- Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərnəşr, 1993, 179 s.
- Məmmədov N.G. Toponimika. Bakı, 2007, 409 s.
- Mübarizlər, Poladlar Vətəni düşmən tapdağında qala bilməz, Böyük Qayıdış uzaqda deyil! URL: <https://ikisahil.az/post/mubarizler-poladlar-veteni-dushman-tapdaginda-qala-bilmez-boyuk-qayidish-uzaqda-deyil>
- “Respublika” qəzeti, 25.12.2018, s. 6.
- Verdiyev A.Z. Cəbrayıl rayonu toponimləri: filol. fəls. dokt. ... dissert. avtoreferatı. Bakı: Nurlan, 2010, 25 s.
- The Washington Post, June 2, 2022).
- <https://rg.ru/2021/12/05/turciia-pomeniala-svoe-oficialnoe-nazvanie-na-latinice.html>
- <https://www.facebook.com/100047269320024/posts/pfbid0231brh25FUbWmGfHvTwsdcvzKaR7PUvD4db5ajnSWVpewk3JFcP3cmsD63vtUWfmPl/?app=fbl>
- <https://theconversation.com/why-does-turkey-want-other-countries-to-start-spelling-its-name-turkiye-199390>
- <https://news24.az/175790-azerbaycanda-bu-ada-qoyulan-qadaga-goturuldu.html>